

नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे कार्य

प्रा. डॉ. दिलीप भिमराव गिन्हे

इतिहास विभाग प्रमुख,

पंकज कला व विज्ञान महाविद्यालय, चोपडा, जि. जळगाव.

girhedb.history@gmail.com

सर्व सामान्य कुटुंबात जन्माला येवून सर्व सामान्यासाठी अहोरात्र कष्ट करण्याचे काम नारायण लोखंडे यांनी केले. भारतीय औद्योगिक क्षेत्राचा कामगार महत्वाचा आधारस्तंभ राहिलेला आहे. आहोरात्र काबाडकष्ट करून कामगारांनी उद्योग व्यवसायाला भरभराटीस आणले. कामगारांच्या मेहनतीमुळेच औद्योगिक क्षेत्राचा विकास झाला. उद्योग व्यवसायाची उन्नती झाली म्हणजे आर्थिक परिस्थिती बळकट बनते. आर्थिक परिस्थिती बळकट बनली म्हणून देशाचा विकास होता. देश आयात व निर्यात करण्यासाठी सक्षम होता. ही परिस्थिती कामगारांच्या मेहनतीमुळे अधिक दृढ होते. म्हणजे देशाच्या आर्थिक जडणघडणेत कामगारांचे महत्वाचे स्थान आहे. देशांच्या जडणघडणेत कामगार एक आधारस्तंभ म्हणून सतत कष्ट करतो. मात्र याच कामगारांच्या परिस्थितीचा विचार कोणी करताना दिसत नाही. याच कामगारांचे उध्दारक म्हणून नारायण मेघाजी लोखंडे हे पहिले कामगार सुधारक दिसतात. ज्यांनी कामगारांना महत्वाचे हक्क प्राप्त करून दिले. कामगारांना आपले अधिकार प्राप्त करून दिले. महाराष्ट्रातच नव्हे तर भारतीय कामगारांचे ते जनक आहेत. कामगारांच्या प्रत्येक प्रश्नाकडे विशेष लक्ष देतात. त्यांना नोकरी देण्यापासून ते त्यांचा पगार मिळण्यापर्यंत त्यांच्या पाठीशी वेळोवेळी उभे रहताना दिसतात. म्हणून त्यांना कामगारांचे उध्दारक म्हणतात.

“हजारो गिरणीकामगारांचे संसार फुलविण्याचे असिधारा व्रत ज्यांनी हयातभर स्वीकारले ते लोखंडे एका माळी कुटुंबात जन्माला आले आणि त्यांनी हे कार्य सर्वस्व पणाला लावून पूर्ण केले.”^१ नारायण मेघाजी लोखंडे हे एक गिरणी कामगार होते. तसेच ते सामान्य कुटुंबातून असल्या कारणस्तव त्यांना परिस्थितीची जाणीव होती. भारतीय समाजव्यवस्था त्यांना ज्ञात होती. जातीव्यवस्थेचे चटके त्यांना अनेकवेळा बसले होते. त्यामुळे त्यांनी ग्रामीण भागातील कामगारांना प्रचंड सहकार्य केले. त्यांच्या या मदतीमुळे हजारो गिरणीकामगारांचे संसार नक्कीच बहरले. या कुटुंबात जीवन जगण्याची नविन उम्मीद मिळाली.

ग्रामीण भागात विस्तापीत झालेल्या संसाराला औद्योगिक वसाहतीत नवचैतन्य मिळाले ते फक्त ना. मे. लोखंडे यांच्यामुळे. नारायण मेघाजी लोखंडे यांची जडण-घडण सत्यशोधक विचारांची होती. “माळी समाजातील ज्या नवशिक्षित तरूणाचे मानस जोतीरावांच्या आक्रमक विचारांनी घडत गेले. त्यापैकी लोखंडे एक होते.”^२ सत्यशोधक विचारधारा नेहमीच शोषितांच्या पाठीशी खंबीरपणे उभी राहली. याच मुशीत यांची जडण-घडण झाल्यामुळे निश्चित ते कामगारांचे कैवारी झाले होते. भांडवलदार व गिरणीमालकाकडून वेळोवेळी कामगारांना त्रास दिल्याजात होता. तो त्रास जातीव्यवस्थे नुसार होता कारण ती मानसीकता वर्ण व जात व्यवस्थेची होती. “सरकारी खात्यातील ब्राह्मणांकडून शूद्रतिशूद्रांना किती त्रास दिला जातो, हे दयाळू इंग्लीश सरकारला कळावे”^३ अशा घटनावरून स्पष्ट होते की सरकारी खात्यातील परिस्थिती अशी होती तर औद्योगिक क्षेत्र हे तर भांडवलदाराचे हूकूमशाही क्षेत्र होते. येथे तर सर्वसामान्याचे काय हालअपेष्टा असतील याची जाणीव होते. ‘अवघ्या दोन-तीन दशकांत मुंबईचा गिरणी उद्योग भरभराटीला आला. परंतू या भरभराटीमागे कामगारांचे अपरिमित शोषण होते’.^४ या शोषणाला थांबवण्यासाठी नारायण मेघाजी लोखंडे यांच्या मिल हॅण्ड्स असोसिएशनने चळवळ उभारली. सदर चळवळ सत्यशोधक विचारसरणीवरच तयार झाली होती. स्थापनेपासून संपूर्ण काळ या संघटनेने कामगारांचे प्रश्न मार्गी लावले. त्यांना वेळोवेळी वाचा फोडली. कामगारांच्या पाठीशी वेळोवेळी उभी राहली. त्यांचे मनोबळ वाढवण्याचे काम केले. या संघटनेचे नेतृत्व नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी केले.

गिरण्याचे मालक व मजूर यांच्यात मध्यस्थी असणारे व्यवस्थापक अशा हा धार्मिक, राजक्रिय व आर्थिक क्षेत्रातील मध्यस्थांवर सत्यशोधकांनी हल्ला चढविला. विशेष म्हणजे या सर्व क्षेत्रातील मध्यस्थ हे नवशिक्षित ब्राह्मण जातीतील होते. लोखंडे यांनी स्वतः गिरणीत काम केल्याने ब्राह्मणी व्यवस्थापकांचा मुजोरपणा जवळून पाहिलेला होता. अशा

पध्दतीचा त्यांनी वेळोवेळी धिक्कार केला. 'दिनबंधू' या वृत्तपत्रात या परिस्थिती संदर्भात लिखान केले. समाजापुढे या परिस्थितीचे वर्णन करून यावर तिब्र नाराजी व्यक्त केली. मात्र याचा काहीच फायदा झाला नाही. कारण गिरणीमालक, भांडवलदार, ब्रिटीश व व्यवस्थापक हे सर्व एका बाजूने असल्याने त्यांनी कामगारांची बाजू कधीच घेतली नाही. मात्र नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी या विरूध्द मोठा लढा उभा केला होता. कामगार वर्गात जनजागृती निर्माण केली. कामगार वर्गात एकता निर्माण केली. मिलहँडस असोसिएशन च्या माध्यमातून वेळोवेळी तिब्र विरोध निर्माण केला. अनेक वेळा कामबंध आंदोलन केले. या घटनांमुळे गिरणीमालकांचे प्रचंड नुकसान झाले. भांडवलदारांनी नमते घेवून कामगारांना ब-याच सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. यामुळे कामगारांना चांगले दिवस आले होते.

कामगार वर्गाचे वेळोवेळी होणारे आंदोलन कामगार वर्गाला पोषख नव्हते. त्यांना याचा मोबदला चुकता करावा लागत होता. "संपावर जाणा-या कामगारांना दुसरीकडे काम मिळू नये" अशी तरतुद मालकांनी केलीच होती. अशा तरतुदी वारंवार केल्या जात यामुळे कामगार आंदोलनात सहभागी होण्यासाठी टाळाटाळ करत होते. मात्र कामगारांच्या आत्मविश्वास वाढविण्याचे काम लोखंडे करत होते. कामगार वर्गाला पाठींबा देवून त्याचे मनोबळ वाढविले होते. त्यांना आर्थिक मदत करणे, उपासमारीचा प्रश्न सोडविणे, दुस-या गिरणीत काम मिळवून देणे. इत्यादी प्रकारची मदत नारायण मेघाजी लोखंडे वेळोवेळी करत होते. यामुळे कामगारांना पाठींबा मिळत होता. त्यांचे शोषण थांबल्या जात असे. कामगारांच्या मनात नवचैतन्य निर्माण होत असे.

"कामगारांची दयनीय स्थिती दूर होऊन गिरणी मध्ये संरक्षण व स्वास्थ मिळावे यासाठी लोखंडे यांनी आहोरात्र प्रयास केले".^६ गिरणी मालकांनी कामगारांना काय, काय सुविधा उपलब्ध करून दिल्या, याबद्दल पाहणीसाठी फॅक्टरी इन्स्पेक्टर वेळोवेळी भेट देत होते. मात्र यांनी पैशाच्या जोरावर भांडवलदार गिरणीमालक आपल्या बाजूने करून घेण्यासाठी त्यांना लाजदेण्याचा प्रयत्न करत होते. फॅक्टरी इन्स्पेक्टर या परिस्थितीला बळी पडत होते. यामुळे कामगार कल्याणाच्या गोष्टी नजरआड केल्या जात होत्या. मात्र लोखंडे यांनी या गोष्टीकडे जातीने लक्ष दिले. "कामगार हिताच्या बाबी धाब्यावर बसविल्या जातात, यामुळे यांची अंमलबजावणी संतोषजनक झाली. असे म्हणणे मोठया चुकीचे आहे."^७

"१८८४ साली साडेपाच हजार कामगारांच्या सहंगांचा अर्ज सादर करून साप्ताहिक सुट्टी मिळावी, रोज अर्धातास सुट्टी

मिळावी, सकाळी साडे सहा पासून सुर्यास्तापर्यंतच काम करून घ्यावे, 15 तारखेच्या आत पगार दयावा अशा मागण्या केल्या होत्या"^८ अशा पध्दतीच्या मागण्या कामगार वर्गासाठी करणारा पहिला कामगार सुधारक म्हणून लोखंडे यांचे नाव अग्रस्थानी येते. या मागण्यावरून त्या काळाची कामगार वर्गाची काय परिस्थिती असू शकते. यांची जाणीव होते. म्हणजेच कामगारांची अवस्था अतिशय वाईट होती. त्यांना गुलामाप्रमाणे वागविल्या जात होते. कामगारांना गिरणीत कामावर येण्याची वेळ निश्चित होती मात्र जाण्याची वेळ निश्चित नव्हती. त्यांना दुपारी जेवणासाठी अर्धातास दिल्याजात नव्हत. त्यांचा पगार वेळेवर करणे गिरणीमालकांकडून बंधनकारक नव्हते. अशा परिस्थितीत कामगारांची किती पिळवणूक होत होती. यांची जाणीव होते. याच परिस्थितीसाठी लोखंडे यांनी लढा दिला. व कामगारांना हे सर्व हक्क प्राप्त करून दिले. या काळात कामगारांची अतिशय वाईट परिस्थिती होती. "त्यांना कामाचे तेव्हाचे अमानुष तास, कमी वेतन, कामासाठी आणि राहण्यासाठी गलिच्छ जागा आणि या सर्वांमुळे कामगारांचे प्रकृतीवर होणारा अनिष्ट परिणाम."^९ अत्यंत घातक होता. परंतू अधिकाधिक नफा कमविणे ऐवढाच उद्देश डोळ्यांसमोर ठेवून भांडवलदार व गिरणीमालक कामगार वर्गाला गुलामाप्रमाणे वागणूक देतांना दिसते. या श्रीमंत वर्गाला कामगारांच्या प्रकृतीची काहीच पर्वा नव्हती. त्यांना त्यांची जाणीव नव्हती. त्यांना फक्त नफा आणि नफा ऐवढेच माहित होत. या परिस्थितीवरून एक जाणीव होते की, कामगारांची अत्यंत वाईट परिस्थिती होती. या परिस्थितीला सावरण्याचे काम लोखंडे यांनी केले. "मुकी बिचारी कुणी हाका' अशी गिरणी कामगारांची त्यावेळी दयनीय स्थिती होती. दिवसरात्र जनावरासारखे गिरणीत काम करावे, श्रीमंत मालक जेवढा देईल तेवढा मोबदला मुकाट्याने घ्यावा."^{१०} म्हणजेच गिरणी मालक वर्गावर कोणत्याच प्रकारचे निर्बंध नव्हते की त्यांनी कामगारांना किती पगार दयावा. कधी दयावा. त्यामुळे व गिरणीमालक आपल्या मर्जीप्रमाणे कामगार वर्गाला वापरून घेत होते. यामुळे कामगारांची आर्थिक परिस्थिती कधीच सुधारली नव्हती. परंतू या परिस्थितीला सावरण्याचे काम लोखंडे यांनी केले. यासाठी वेळोवेळी संप घडवून आणले. या प्रकारचे कायदे करण्यास ब्रिटीश सरकारला भाग पाडले. अशा प्रश्नासाठी वेळोवेळी मोर्चे काढले. कामबंध आंदोलन केले. यांचे सर्व श्रेय लोखंडे यांनाच जाते. कामगार वर्गाची बाजू घेतांना लोखंडे म्हणतात की "चौकशीअंती असे दिसले की यातले बरेच संप हे पगार उशिरा देणे किवा कमी देणे अशा कारणांनी कामगारांच्या माथी मारलेले आहेत"^{११} तसेच कामगार एक दिवस न सांगता

कामावर आला नाही तर त्याचा डबबल खाडा या अंतर्गत दोन दिवसाचा पगार कापल्या जात असे ह्या प्रथेमुळे अनेक कामगारांचे पगार कापल्या जात असत. सुट्टीच्या दिवसी कामगाराना मशिनरी साफ करण्यासाठी यावे लागत होते. मात्र या दिवसी पगार दिला जात नव्हता. अशा अनेक प्रार्थना बंद करण्याचे काम नारायण मेघाजी लोखंडे यांनी केले. खऱ्या अर्थाने कामगारांच्या कल्याणसाठी सर्वप्रथम लोखंडे यांनी पाऊल उचले. म्हणून त्यांना भारतीय कामगार चळवळीचे जनक, कामगारांचे उध्दारक म्हणतात. या कार्यतून कामगारचे कल्याण झाले व औद्योगिक विकास साधल्या गेला. पर्यायाने औद्योगिक विकासातून आर्थिक सुबत्ता प्राप्त झाली व राष्ट्रउभारणीला पोषक वातावरण निर्माण झाले. कामगार उध्दारातून राष्ट्रउभारणी केली.

निष्कर्ष :-

१. सत्यशोधक विचारसरणीत नारायण मेघाजी लोखंडे यांची जडण-घडण झाली होती.
२. गिरणी कामाचा अनुभव त्यांना होता.
३. अन्याय अत्याचाराचे चटके. लोखंडे यांनी बसले होते.
४. मिल हँड्स असोसिएशनच्या माध्यमातून कामगार लढा यशस्वी केला.
५. कामगारांच्या समस्यांसाठी वेळोवेळी आंदोलन केली.
६. कामगारांचे नेते म्हणून थोडक्यात काळात लोखंडे प्रसिध्द झाले होते.
७. गिरणीमालक व व्यवस्थापक यांच्यावर नियंत्रण प्रस्तापील केले.
८. स्त्री कामगारांसाठी प्रेषक म्हणून काम केले.
९. औद्योगिक क्षेत्रातील अनेक प्रथा, परंपरा मोडीत काढल्या.
१०. रविवार ची सुट्टी कामगारांना मिळवून दिली.
११. ब्रिटीश सरकारवर नियंत्रण प्रस्तापीत केले होते.
१२. ग्रामीण कामगारांना काम मिळवून देण्यात लोखंडे यांची महत्वाची भूमिका राहली.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. प्राचार्य डॉ.मा.गो. माळी, नारायण मेघाजी लोखंडे, - महाराष्ट्र साहित्य स्मृती मंडळ, मुंबई - पान नं 3.
२. कदम मनोहर, भारतीय कामगार चळवळीचे जनक नारायण मेघाजी लोखंडे, अक्षर प्रकाशन मुंबई - पान नं 44
३. फडके य. दि., व्यक्ती आणि विचार - पान नं. 48
४. उपरोक्त, पान नं. 4

५. कित्ता, पान नं.100

६. उपरोक्त, पान नं. 6

७. कित्ता, पान नं. 7

८. डॉ. चंद्रकांत चव्हाण, सोलापूरची गिरणी कामगार चळवळ, आचार्य जंबूसागर ग्रंथमाला, सोलापूर पान नं. 4

९. दातार भा. ना., भारतीय कामगार- 1885-1985- आंबेडकर इन्स्टिट्यूट फॉर लेबर स्टडीज, मुंबई पान नं. 88

१०. उपरोक्त, पान नं. 6

११. कर्णिक व्ही.बी., स्ट्राईक्स इन इंडिया पान नं. 7